

**ВПЛИВ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ НА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК
КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ В УСРР (УРСР) 1919–1960-Х РР.**

У статті розглянуто наукові погляди представників основних шкіл кримінального права: класичної, антропологічної та соціологічної. Акцентується на концептуальних положеннях цих шкіл, які стали базовими для еволюції інститутів радянського кримінального права у 1919–1991 рр. Наводиться аргументація, що при формуванні положень кримінального законодавства, починаючи з кодифікації 1922 р., переважали концептуальні ідеї соціологічної школи кримінального права, а з 1958 р. – ідеї класичної школи кримінального права.

Ключові слова: класична школа кримінального права, антропологічна кримінального права, соціологічна школа кримінального права, небезпечний стан, покарання, заходи безпеки, кримінальна відповідальність, Кримінальний кодекс УСРР (УРСР).

В статье рассмотрены научные взгляды представителей основных школ уголовного права: классическая, антропологическая и социологическая. Акцентируется внимание на концептуальных положениях этих школ, которые стали базовыми для формирования и развития институтов советского уголовного права в 1919–1991 гг. Аргументируется, что при формировании положений уголовного законодательства, начиная с кодификации 1922 г., преобладали концептуальные идеи социологической школы уголовного права, а с 1958 г. – идеи классической школы уголовного права.

Ключевые слова: классическая школа уголовного права, антропологическая уголовного права, социологическая школа уголовного права, опасное состояние, наказание, меры безопасности, уголовная ответственность, Уголовный кодекс УССР (УССР).

The article deals with the scientific views of the representatives of the main schools of criminal law: the classical, anthropological and sociological. The focus is on the conceptual provisions of these schools, which became the basis for the formation and development of institutes of Soviet criminal law in 1919–1991. It is concluded that when formulating the provisions of criminal law, beginning with the codification of 1922, the conceptual ideas of the school of sociology of criminal law prevailed, and since 1958 – the idea of a classical school of criminal law.

Key words: classical school of criminal law, anthropological school of criminal law, sociological school of criminal law, dangerous state, punishment, measures of security, criminal liability, the Criminal Code of the Ukrainian SSR.

Вступ. Дослідженням аналізу ідей класичної, антропологічної і соціологічної шкіл кримінального права займалися такі вчені та науковці: М.І. Загородніков, Ф.М. Решетніков, О.Ф. Скакун, М.І. Хавронюк, О.В. Харитонова, О.О. Кваша, Д.Ю. Соловей, Г.С. Фельдштейн та ін. Однак нині залишається мало висвітленим питання впливу цих шкіл на формування та розвиток інституту покарання радянського періоду.

Постановка завдання. Метою публікації є висвітлення ідей класичної, антропологічної та соціологічної школи кримінального права та їх впливу на формування інституту кримінального покарання УСРР (УРСР) у 1919–1960-х рр.

Результати дослідження. Радянська наука кримінального права має значний історичний шлях розвитку та становлення. У зв'язку з різною політичною, економічною та соціальною ситуацією змінювалися і напрями розвитку науки, які мали у своїй основі різне філософське обґрунтування. Найбільш поширеними вважаються вчення трьох шкіл кримінального права: класичної, антропологічної та соціологічної.

Класична школа кримінального права – просвітницько-гуманістичний науковий напрям, який виник наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. Кримінально-правові погляди представників цієї школи базувалися на впевненості у тому, що вибір індивіда утриматися від вчинення злочину ґрунтується на усвідомленні ним негативних наслідків своїх вчинків та баченні того, що вони не будуть для нього вигідними. Представниками класичного напрямку в країнах Європи були: Бентам (1748–1832) – Англія, Россі (1787–1848) – Франція, Кант (1724–1804), Гегель (1770–1831), Фейербах (1775–1833), Грольман (1775–1829), Біндінг (1841–1920) – Німеччина, Таганцев (1843–1923), Сергеевський (1849–1910) – Росія, Кістяківський (1833–1885), Владимиров (1844–1917) – Україна та ін. Суть цієї школи кримінального права розкривається у працях її фундаторів [1, с. 263].

Представники класичної школи розглядали як злочини лише діяння, точно визначені в законі і недвозначно заборонені законом на момент їх вчинення, а основним призначенням покарання, яке має бути невідворотним, вважали справедливу відплату за вчинений злочин; вони зазначали, що мистецтво законодавця і його гуманізм полягають у тому, щоб зробити покарання більш жорстоким, але не за принципом «чим більше, тим краще», а лише настільки, щоб злочин був непривабливим (наприклад, Еммануїл Кант пропонував встановити за вбивство – страту, за зґвалтування – кастрацію, за образу – принизливе вибачення перед потерпілим із цілуванням руки, за майнові злочини – каторгу); науковці вказували, що свобода волі людини визначає її відповідальність за власні дії.

Представники цієї школи практично відкидали необхідність врахування особистості злочинця – мало каратися саме діяння, ким би воно не було вчинене. А. Фейербах започаткував розробку найважливіших інститутів кримінального права – складу злочину, вини, замаху, співучасті тощо. Він розрізняв об'єктивні (злочинне діяння, заборонене законом) та суб'єктивні (вину – умисел або необережність, їх види і ступені) підстави кримінальної відповідальності, і вважав, що роль покарання як контрмотиву, як засобу запобігання злочинам полягає у тому, щоб переконати кожного, що він зазнає більших страждань через вчинення злочину, ніж відчув би задоволення.

На противагу класичній школі у 70-х рр. XIX ст. в Італії виникла *антропологічна школа* кримінального права (за її родоначальником Чезаре Ломброзо її іноді називають ломброзіанством). Ч. Ломброзо та інші її представники (зокрема Е. Феррі, Р. Гарофало) як основні постулати своєї теорії визначали такі: метою покарання є не кара, а захист суспільства від злочинців; визначаючи покарання, необхідно, перш за все, враховувати особистість злочинця; особи, які перебувають у небезпечному стані (тобто потенційно готові до вчинення злочинів), повинні ізолюватися від суспільства [2, с. 50].

На їхню думку, всі, хто вчиняє злочини, є природженими злочинцями, які успадкували фізіологічні, психічні й етичні якості первісної людини і не можуть бути виправлені. Такі природжені злочинці є трьох типів: вбивці, злодії і гвалтівники. Тип вбивць, наприклад, має такі антропологічні ознаки: скляні, холодні очі, налиті кров'ю, великий, часто орлиний ніс, розвинені ікла, щелепи і скули. Ті, хто має відповідні ознаки, але ще не встиг вчинити злочин, у т.ч. жебраки, повії, сутенери, безробітні, алкоголіки, дегенерати, душевнохворі тощо, постійно перебувають у небезпечному стані і становлять загрозу для суспільства. Ті ж, хто вже вчинив злочин і засуджений, мають перебувати у в'язниці доти, доки тюремна адміністрація не вирішить, що їх небезпека суттєво зменшилась. Дехто з антропологів пропонував замінити кримінальні суди адміністративно-медичними органами, які визначали б наявність у того чи іншого суб'єкта рис «злочинної людини» і вирішували питання про заходи безпеки, які до нього мають бути застосовані. Влучно охарактеризував ломброзіанство Є.В. Спекторський – як проповідь «віри у череп і щелепу, які зобов'язують людину бути злочинцем навіть проти її волі» [3, с. 370].

Подальший розвиток кримінального права в Європі відбувався під знаком *соціологічної школи*. Соціологічна школа кримінального права зосереджувала увагу на дослідженні таких проблем: учення про причини злочинності, небезпечний стан, покарання і заходи безпеки [4, с. 560]. Вважалося, що злочинність – це вічне явище, і превалювала думка про існування людей, спосіб життя або індивідуальні особливості яких становили загрозу для суспільства. До цих категорій

належали не лише ті, хто вчинив злочини, а й ті, хто їх не вчиняв, але визнавався таким, що перебуває у небезпечному стані. Тому для соціологічної школи характерна відмова від понять осудності, вини, покарання та інших інститутів класичного кримінального права. Щодо питання покарання і заходів безпеки, то було розроблено класифікацію злочинців і залежно від цього рекомендовано різні види репресій: «відплатне покарання» – до так званих випадкових злочинців; смертна кара або довічне ув'язнення – до звичних злочинців (невиправних). Як стверджували соціологи, підставою для репресії є не діяння, а діяч, не склад злочину, а небезпечний стан. Розпливчатість ознак небезпечного стану відкривала широкі можливості для необґрунтованих репресій та свавілля, а тому була негативною частиною вчення соціологічної школи [5]. Ідеї соціологічної концепції радянська влада намагалася втілити у законодавстві про кримінальну відповідальність і подати їх як базову марксистсько-ленінську кримінально-правову доктрину. Про це свідчить аналіз наведених нижче нормативних актів, які визначали систему кримінально-правових положень.

23 серпня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про введення в дію Кримінального кодексу УСРР», яка проголошувала, що цей акт сформований на основі КК РСФРР із метою встановлення єдності радянського кримінального законодавства [6] і складався із Загальної та Особливої частин. Загальної частина КК УСРР базувалася на «Керівних началах» (1919 р.). Значна частина положень Цього кодексу базувалася на концепціях соціологічної школи кримінального права [7]. У КК УСРР містилися дві форми вини (умисел та необережність). Вина розглядалася як факультативна ознака кримінальної відповідальності, й тому при призначенні покарання основна його мета полягала не в карі та виправленні засудженого, а в здійсненні захисту (оборони) від небезпечних осіб (класових ворогів), що виразилося у застосуванні політичних репресій.

Отже, достатньою підставою кримінальної відповідальності визнавався соціальний стан особи, а не наявність складу злочину, і це дозволяло за аналогією притягати невинуватих до кримінальної відповідальності. Визначальним при призначенні покарання був ступінь та характер суспільної небезпеки злочинця, а не характер та ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину.

У місцевостях для боротьби з повстанцями, окрім закріплених у КК УСРР 1922 р., влада передбачала додаткові види покарання за соціальною приналежністю. Так, 5 жовтня 1922 р. Державне політичне управління УСРР підготувало та подало до ВУЦВК проект спеціального положення про інститут відповідальних осіб, яким передбачалися подальші утиски селян, не згідних із політикою радянської влади. 6 вересня 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У згідно із вказівкою вищого керівництва постановило використовувати інститут відповідальних осіб лише в окремих випадках, не перетворюючи це на систему, а 21 листопада 1923 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову про його скасування. Однак його аналог – інститут «десятихатників» продовжував існувати у місцевостях, в яких було оголошено воєнний стан [8, с. 31].

Із прийняттям «Основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» (1924 р.) [9] термін «покарання» було замінено «заходами соціального захисту» (судово-виправного, медичного та медично-педагогічного характеру). Цілі цих заходів формувалися згідно з соціологічною концепцією, а саме застосовувалися за ознакою суспільної небезпечності особи без урахування наявності вини.

Низка суттєвих змін зумовили ухвалення КК УСРР 1927 р. [10]. У ньому залишалася основоположною ідея соціологічної школи кримінального права, що свідчило про правонаступність кримінально-правових положень. Не діяв принцип «немає злочину без вказівки про те в законі». Допускалося визнання злочинним того діяння, яке не передбачалося Особливою частиною КК і розширювало можливість використання аналогії закону. Це призвело до дискримінації за класовою ознакою і легалізації масових політичних репресій у 30-х рр. ХХ ст.

Одночасно з КК УСРР діяли нормативні акти вищих органів влади, які передбачали додаткові підстави кримінальної відповідальності та жорсткі заходи кримінальної репресії, зокрема вищу міру покарання (розстріл), незалежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину та віку особи (постанова «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р.) [11]. У процесі правозастосовної діяльності широкого застосування набула теза, згідно з якою вина – це причинний зв'язок між особою, що підозрюється у вчиненні злочину, і самим злочином. По суті, це означало не що інше, як фактичне нехтування поняттям вини, метою і мотивами злочину. Була запроваджена концепція «об'єктивної вини», що зумовило судові і позасудові свавілля. Здебільшого підставою кримінальної відповідальності виступав не склад злочину, а стан особи («ворог народу», «ворог

народовладдя», «ворог трудящих», «ворог радянської влади», «антирадянський елемент», «куркульський елемент»).

Розширення положень соціологічної концепції відбувалося в окремо прийнятих рішеннях вищих органів радянської влади, зокрема в постанові ЦВК СРСР «Про доповнення Положення про державні злочини (контрреволюційні й особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління) статтями про зраду Батьківщини» від 20 липня 1934 р. [12]. Цей документ та схожі рішення закріплювали *інститут заручництва* в практиці кримінальних переслідувань. Він давав змогу притягати до кримінальної відповідальності осіб за відсутності в їх діях складу злочину (членів сім'ї військовослужбовців, яким інкримінувалася зрада Батьківщини, та членів сім'ї селян, які опиралися хлібозаготівлі та насильницькій колективізації), а за наявності соціально небезпечного стану особи, що остаточно нівелювало принцип особистої відповідальності.

Після прийняття «Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» (1958 р.) та КК УСРР 1960 р. законодавство про кримінальну відповідальність базувалося переважно на ідеях класичної школи кримінального права [13]. Поняття злочину набуло ознак правової категорії. Була анульована аналогія в кримінальному законодавстві, це виключало можливість притягати до кримінальної відповідальності за діяння, не передбачені кримінальним законом. Закріплювалося положення про те, що кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину. При цьому у кримінальному законодавстві збереглися і окремі ідеї позитивістських концепцій: умовне засудження, обмежена осудність, особистість злочинця, примусові заходи медичного характеру, поняття «особливо небезпечний рецидивіст» у радянській законодавчій практиці було представлено втілення ідеї «небезпечного стану особи». Тенденція економії кримінальної репресії не отримала належного розвитку.

Висновки. Таким чином, у радянському законодавстві про кримінальну відповідальність, починаючи з кодифікації 1922 та 1927 рр., переважали концептуальні ідеї соціологічної школи кримінального права, а у зв'язку з прийняттям «Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» (1958 р.) та КК УСРР 1960 р. базовою виступала класична школа кримінального права.

Список використаних джерел:

1. Харитонova О. Класична школа кримінального права. Вісник Асоціації кримінального права України. 2017. № 1(8). С. 263–266.
2. Дудоров О.О., Хавронюк М.І., Кримінальне право. Навч. посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. 944 с.
3. Спекторский Е.В. Христианство и правовая культура. Русская философия права (антология). СПб., 1999. С. 370–371.
4. Кваша О.О. Соціологічна школа кримінального права. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. К.: Укр. енцикл., 2001. Т. 6. С. 560–561.
5. Харитонova О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія. Х.: Право, 2010. 252 с.
6. ЗУ УСРР. 1922. № 36. Ст. 554.
7. Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. ЗУ УСРР. 1922. № 36. Ст. 554.
8. Усенко І.Б. Україна в роки НЕП: доля курсу на революційну законність. Х.: Ун-т внутр. справ, 1995. 74 с.
9. Основні засади кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік : постанова ЦВК СРСР від 31 жовтня 1924 р. СУ СССР. 1924. № 24. Ст. 205.
10. Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. ЗУ УСРР. 1927. № 26–27. Ст. 132.
11. Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності: постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. СЗ СССР. 1932. № 62. Ст. 360.
12. Про доповнення Положення про державні злочини (контрреволюційні й особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління) статтями про зраду Батьківщини : постанова ЦВК СРСР від 20 липня 1934 р. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1/2. С. 286–304.
13. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик: Закон СССР от 25 декабря 1958 г. Ведомости Верховного Совета СССР. 1959. N 1, ст. 6. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki>. (дата звернення: 17.11.2017).